

Suurtilanomistajat muokkaamassa ja kontrolloimassa työväen asumista kartanoyhteisössä ja esikaupungeissa

Tampereen Uutisissa kuvattiin kesällä 1892 Ylöjärvellä sijainneen Lielahden suurtilan omistajan, Wilhelm Fredrik von Nottbeckin, innovatiivisia keinoja kasvattaa muonamiehiään raittiuteen ja edistää heidän kotiensa puhtautta:

Mallikelpoisen huolen työväestään pitää Lielahden kartanon omistaja herra W. F. Von Nottbeck. Varsinkin näin kaupungin läheisyydestä valitetaan usein, että saadaan juoppoja ja säännöttömiä työmiehiä. Kumminkin on Lielahden omistaja osoittanut, että isäntä voi, kun hän tahtoo, tässäkin kohden parantaa asian. Lielahden kartanossa pantiin nimittäin työväki kuukausipalkalle sillä ehdolla, että ne, jotka eivät kuukauden kuluessa antaneet mitään syytä valituksiin ja muistutuksiin, että olisivat olleet juuksissa saivat kukin määrätyn palkinnon rahassa. Tuloksena onkin ollut, ettei nykyään enää ole löytynyt yhtään muonamiestä, joka olisi jäänyt ilman tätä ylimääräistä palkintoa.

Myöskin pidetään huolta työmiesten perheiden puhtaudesta. Jokaisen työmiehen kodissa pidetään silloin tällöin tarkastuksia, ja jos kaikki havaitaan olevan siistissä ja puhtaassa kunnossa, saavat vaimot kuukauden lopussa niinkään määrätyn palkinnon. Myöskin tämä on saanut aikaan sen, että puhtaus ja siisteys vallitsevat työmiesten kodeissa. Kun tällaista periaatetta noudatettaisiin yleisemminkin, vaikuttaisi se paljon työväkemme puhtauden ja raittiuden tuntoon.¹

Tarkastelen artikkelissa Tampereen lähiympäristön suurtilanomistajaperheiden pyrkimyksiä tilanomistajina, vuokraisäntinä ja hyväntekeväisyysjärjestöjen jäsenenä ohjata ja kontrolloida työväen asumista maaseudulla ja esikaupungeissa. Analysoin työväen asumiseen liittyneitä uudistuksia sekä asumisen valvontaa kartanoyhteisössä ja suurtilojen omistamilla esikaupunkialueilla. Tilanomistajat alkoivat 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa rakennuttaa uusia asuntoja maataloustyöväelleen, joka Tampereen seudulla muodostui pääosin perheellisistä vuosipalkkaisuista muonamiehistä. Muonamiehille rakennettiin suuria monen perheen asuintaloja mutta myös yhden tai kahden perheen pientaloja. Monien kartanonomistajien tavoitteena oli parantaa työntekijöidensä asumisolosuhteita ja levittää taloudenhoitotaitoja muonamiesperheiden keskuuteen. Tampereen esikaupungit sijaitsivat pääosin Hatanpään ja Kaarilan kartanoiden mailla. Kartanoiden omistajat olivat antaneet tontteja vuokralle kaupungin läheisyydestä jo 1800-luvun puolivälistä lähtien, mutta 1900-luvun vaihteessa ne alkoivat harjoittaa suunnitelmallista esikaupunkiympäristön muokkaamista teettämällä asuntoalueiden kaavasuunnitelmia. Tampereen länsipuolelle syntyivät 1899 Hatanpäälle kuulunut Hyhkyn alue ja Kaarilan omistama Ansi-onkallio sekä kaupungin itäpuolelle 1905 Hatanpään kaavoittama Vuohensillan asuntoalue. Alueet oli pyritty järjestämään suoriin katuihin ja säännöllisiin kortteleihin, ja erityisesti Hyhkyssä oli asumisen lisäksi huomioitu työnteko, virkistys ja palvelut. Suurtilojen omistamien esikaupunkialueiden vuokrasopimuksissa esikaupunkielämälle asetettiin normeja ja sääntöjä, joita valvottiin tarkastuksin. Esikaupungit olivat myös monien Tampereella toimineiden järjestöjen, kuten naisten hyväntekeväisyysyhdistysten, toiminnan kohteina. Pohdin, mitä keinoja ja motiiveja suurtilanomistajille oli puuttua työntekijöidensä ja tontinvuokraajiensa asumiseen. Tarkastelen ajanjaksoa 1890-luvulta 1920-luvulle.

Keskeiset käsitteet ovat valta, kontrolli ja normalisointi. Kartanonomistajilla oli maanomistajina, työnantajina, rakennuttajina ja rakennusten suunnittelijoina runsaasti mahdollisuuksia vaikuttaa työväen asumiseen. Ranskalainen Michel Foucault

korostaa rakennetussa tilassa syntyviä vallan verkostoja, joiden muotoutumisessa osallisina ovat tilojen suunnittelijat, toteuttajat ja käyttäjät. Tällöin mikään yksittäinen taho, kuten kartanonomistaja tai työväenasunnot suunnitellut arkkitehti, ei pystynyt yksin määrittelemään tilassa ja suhteissa muotoutuvaa valtaa. Asunnoilla tuotettiin käsityksiä niiden käyttäjistä sekä normaalia ja epänormaalia. Foucault yhdistää tiedon, vallan ja tilan käsitteeseensä biovalta, jota hän kuvaa modernille yhteiskunnalle ominaisena ilmiönä ja tapana nähdä arkkitehtuuri ihmisruumiin suojelun ja muokkaamisen välineenä. Foucault'n mukaan biovalta toimii kontrollin ja normalisoinnin kautta, ja arkkitehtuuri tuli osaksi strategiaa, jolla pyrittiin ratkaisemaan kaupunki-, terveys- ja väestöongelmia.²

Asuntoa kontrollin ja normalisoinnin välineenä on tutkinut Suomessa erityisesti taidehistorioitsija Kirsi Saarikangas monissa tutkimuksissaan. Hänen mukaansa asunthygieeninen ajattelu syntyi 1800-luvulla, ja sen perustana oli käsitys siitä, että ihmisten elinympäristöä muuttamalla pystyttiin vaikuttamaan heidän elämäänsä. Asunnosta ja sen ympäristöstä tuli esteettisen ja sosiaalisen kasvatuksen väline.³

Myös sosiologi Zygmunt Bauman on pohtinut vallan, kontrollin ja normalisoinnin kysymyksiä. Hänen mukaansa tieto on valtaa, mutta myös valta on tietoa, jolloin tehokas valta saa voimansa oikeasta tiedosta.⁴ Kosmopoliittiset, koulutetut ja hyvin verkostoituneet kartanonomistajat hankkivat tehokkaasti uusinta tietoa, johon he perustivat ajatuksensa työväestön oikeasta asumisesta, kodin hoidosta ja kotielämästä. Myös keinot, joilla he pyrkivät muokkaamaan työväestön asumista ja kotielämää haluttuun suuntaan, perustuivat pitkälti kansainvälisiin ideoihin ja käytäntöihin.⁵ Zygmunt Bauman puhuu modernille ajalle ominaisesta ”vallan ja tiedon syndroomasta”, johon sisältyi ”rationaalinen hallinto” ja ”rationaalinen käyttäytyminen”. Rationaalisen hallinnon tavoitteena oli saada aikaan sellaiset olosuhteet, jotka tukivat ”hyvää” ja ehkäisivät ”huonoa” käyttäytymistä. Rationaalisen käyttäytymisen perustana on ajatus siitä, että yksilön ajatukseen ja käyttäytymiseen voidaan vaikuttaa ja niitä on mahdollista

muokata ja suunnata uudelleen. Asiantuntijoista tuli erottamaton osa valvonnan, seurannan, opastamisen ja medikalisaation systeemiä.⁶

Työväen asumista ja siihen liittyvää kontrollia on tutkittu historian ja taidehistorian piirissä kaupunkien ja kuntien, yritysten, arkkitehtien ja arkkitehtuurin sekä työväestön näkökulmista. Tämän artikkelin tulokulmana on sen sijaan suurtilanomistajien toiminta ja motiivit. Lisäksi tutkimus yhdistää uudella tavalla maaseutu- ja kaupunkitutkimusta, kun tilanomistajat nähdään aktiivisina toimijoina myös esikaupungeissa. Kartanonomistajan kontrollia työntekijöihinsä ja alustalaisiinsa on tutkittu erityisesti varhaismodernin ajan historiantutkimuksen ja etnologisen tutkimuksen piirissä.⁷ Kartanoyhteisössä tapahtuvaan valvontaan liittyy oleellisesti patriarkaalisuuden käsite. 1700-luvun englantilaisen maaseutuyhteisön luokkasuhteita tutkinut E. P. Thompson näkee patriarkaalisuuden tai paternalismin⁸ käsitteenä, jossa ideaali ja todellinen sekoittuvat. Hän korostaa paternalismissa vastavuoroisuuden periaatetta, jossa kartanonomistajien oli osoitettava hyvántahtoisuutensa ja hyödyllisyytensä vastineena saamastaan taloudellisesta hyödystä ja asemasta.⁹ Myös Englannin kartanoita kansallisenä kulttuuriperintönä tutkinut Peter Mandler tarkastelee aristokratian ja kansan välistä monimutkaista suhdetta. Säilyttääkseen asemansa 1800-luvun muutoksissa kartanonomistajat eivät voineet enää tukeutua ainoastaan kuriin ja rangaistuksiin, vaan heidän oli osallistuttava yhteiskunnallisiin uudistuksiin ja tehtävä kulttuurisia ja poliittisia myönnytyksiä.¹⁰ Thompson ehdottaakin, että paternalismi oli ”hallitun harkittamisen tekniikka”, josta puolet oli teatteria ja eleitä ja toinen puoli todellista vastuunkantamista.¹¹ 1800-luvun kartanoelämää tarkastellut Sanna Kekkonen korostaa Thompsonin tapaan taloudellisten tekijöiden ja patriarkaalisuuden yhteyttä. Kekkonen tuo esiin kartanonomistajan harjoittaman kontrollin ja huolenpidon velvollisuutena, jonka avulla tämän oli mahdollista pitää kartano taloudellisesti toimivana ja ylläpitää omaa statustaan.¹²

Kartanoiden patriarkaalisessa kontrollissa oli paljon samoja piirteitä kuin tehdasyhteisöjen patriarkaalisuudessa. Petri Karo-

sen mukaan patriarkaalisuus on usein nähty johonkin kaukaiseen menneisyyteen kuuluvana ilmiönä, jolloin sen piirteitä 1900-luvun johtamisessa ei ole aina tunnistettu.¹³ Esimerkiksi E. P. Thompson katsoo paternalistisen kontrollin rapautuneen englantilaisessa yhteiskunnassa viimeistään 1800-luvun alussa taloudellisen rationalismin seurauksena.¹⁴ Eri tutkijat ovat määritelleet patriarkaalisuutta eri tavoin, mutta tehdas- ja kartanoyhteisöjen tarkasteluun soveltunee parhaiten määritelmä, jonka mukaan patriarkaalisuudessa oli kyse työnantajan auktoriteettisuhteesta työntekijöihinsä sekä työvoimapolitiikasta, jonka tarkoituksena oli hyvän työvoiman saanti ja pysyvyys. Työntekijän piti sitoutua ahkeruuteen ja uskollisuuteen työnantajaa kohtaan ja alistua elämänsä kokonaisvaltaiseen kontrollointiin, jolloin tilanomistaja ja työnantaja huolehtivat työntekijästä ja tämän perheestä.¹⁵ Tehdas yhteisöjä ovat tutkineet muun muassa Christer Ericsson, Jussi Koivuniemi ja Kaj Raiskio. Ericsson, joka on käsitellyt ruotsalaisen Nybyn ruukkiyhteisön asuntopolitiikkaa, osoittaa ruukkien työväenasuntoalueiden järjestämisen olleen osana terveyden tuottamista. Hän korostaa ruukkien asuntopolitiikan yhteiskunnallisia päämääriä. Koivuniemi tuo esiin Nokian tehtaiden asuntopolitiikan keskeisenä osana tehdaspatalalistista hallintoa, jossa asunnot olivat väline työntekijöiden pysyvyyden takaamisessa. Yhtyneitä Paperitehtaita tutkineen Kaj Raiskion mukaan yhtiö piti yllä perheihannetta, jolloin se puuttui työntekijöidensä perhearvoihin ja kontrolloi heidän kotiolojaan.¹⁶

Tutkimusaineistona käytän kartanoiden maanvuokraajilleen tekemiä vuokrasopimuksia, kartanoiden työväenasuntoihin liittyvää aineistoa, Tampereen Naisyhdistyksen ja Satakunnan Maanviljelijäin Klubin aineistoja sekä sanoma- ja aikakauslehtiä. Hatanpään ja Kaarilan esikaupunkitontin-, mäkituvan- ja torpanvuokraajilla oli kirjalliset vuokrasopimukset. Hatanpään kartano painatti torppareille, mäkitupalaisille sekä Hyhkyn ja Vuohensillan tontinvuokraajille kaikilla erilaiset sopimukset. Kaarilan kartanossa sen sijaan kaikilla esikaupunkivuokraajilla oli samat vuokraehdot, myös suunnitellun Ansionkallion vuokralaisilla. Vertailen kontrollin näkökulmasta esikaupunkivuokralaisten

vuokrasopimuksia toisiinsa sekä torpparien ja mäkitupalaisten sopimuksiin.

Tampereen Naisyhdistys oli Suomalaista puoluetta lähellä ollut hyväntekeväisyisyhdistys, johon kuului kaupungin säätyläisnaisia ja ympäristön kartanoiden naisia. Yhdistyksen pöytäkirjat, raportit ja katsaukset valottavat yhdistyksen toimintaa esikaupungeissa. Satakunnan Maanviljelijäin Klubi oli Tampereen seudun herrasmiesviljelijöiden ja maataloudesta kiinnostuneiden liikemiesten ja oppisivistyneistön yhdistys, jossa keskusteltiin laajasti alan kysymyksistä. Käytän Kalle Hiissan tekemää klubin historiateosta ja sen sisältämiä suoria lainauksia vuonna 1900 perustetun klubin alkuaikojen pöytäkirjoista, jotka ovat myöhemmin hävinneet. Yhdistysaineistoja sekä sanoma- ja aikakauslehtiä lähilukemalla analysoin sekä tilanomistajaperheiden harjoittamaa työväen asumisen ohjausta ja valvontaa että työväestön suhtautumista siihen.

Keskustelua työväen asumisesta ja työläiskodin ihanteesta

Työväen asumisessa nähtiin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa useita ratkaisuja vaativia ongelmia. Työläiskodeissa asuttiin ahtaasti. Yleisin työväenasunto oli yksi huone ja keittiö tai yksi huone osakeittiöllä. Tällaisissa asunnoissa työläisperheet asuivat perheen koosta riippumatta. Liian ahtaasti asutuista asunnoista puuttuivat yksityisyys ja perhekeskeisyys, mikä teki niistä myös hygieenisesti huonoja. Likaisuus, epäsiisteys sekä raittiin ilman ja valon puute olivat epäkohtia, joita liitettiin työväenasumiseen.¹⁷ Työväenasumisesta keskustelivat ja kirjoittivat arkkitehdit, lääkärit ja muut auktoriteetit, monet kansalaisjärjestöt sekä esimerkiksi kartanonomistajat. Tutkimustietoa asumisolosuhteista tuotettiin runsaasti. Suomessa useimmat kaupungit tilasivat 1900-luvun ensikymmenellä tutkimuksen kaupungin ja esikaupunkien asumisolosuhteista. Maaseudun asumista selvitettiin muun muassa Tilattoman väestön alakomitean tutkimuksissa. Asumis- ja asu-

kastutkimukset sekä kaupunkitilan analysointi voidaan nähdä biovallan elementteinä.¹⁸

Tampereella arkkitehtina toiminut Birger Federley ehdotti jo 1899 työväenasunnon minimivaatimukseksi kahden huoneen ja keittiön asuntoa. Työväenasuntokysymykseen ja erityisesti Tampereen tilanteeseen perehtynyt Federley piti kuitenkin jo hyvänä saavutuksena, jos jokaisella perheellä olisi edes huoneen ja keittiön asunto.¹⁹ Vuonna 1917 pidetyssä työväenasuntokongressissa arkkitehti Otto-Iivari Meurman totesi työväestön asumistason olevan Suomessa edelleen hyvin alhainen. Meurman puhui työväenasuntoreformin puolesta ja muistutti, että ”koti on yhteiskunnan perusta, jolloin koteihin pitäisi pystyä järjestämään mahdollisimman hyvät olosuhteet. - - Täytyy pyrkiä asuntomuotoon, joka ei täytä vain perustarpeita, vaan on moraalisesti parempi ja kauniimpi”.²⁰ Federleylle työväenasunnon ideaali oli omakotitalo tai paritalo, jossa oli pieni puutarha. Meurmanin mielestä talonomistajien pitäisi saada myös tontti omakseen. Hän uskoi tontin omistamisen parantavan rakentamisen tasoa – ja yhteiskunta-rauhaa. Omistusasumisella nähtiin olevan työväestöä kasvattava vaikutus. Monet teollisuuslaitokset edistivät tarmokkaasti omakotiasumista, sillä omakotitalon hankkineet muodostivat pysyvemmän ja maltillisemmän työntekijäryhmän kuin vuokralla asuneet. Yhtiöt vuokrasivat tai myivät työntekijöilleen omakotitontteja, tarjosivat edullisesti rakennuspiirustuksia ja -materiaaleja sekä myönsivät luottoa. Tontit kohdistettiin perheellisille miehille, jotka pääosin itse rakensivat talonsa. Talonsa ja pihansa rakennus- ja kunnostustöissä sekä toisten rakennuksilla talkoissa olleilla miehillä ei ollut aikaa ammattiyhdistystoimintaan.²¹ Työväenliikkeen piirissä vastustettiin työläisten omakotiasumista ja heidän sitomistaan maahan. Esimerkiksi liikkeen varhainen teoreetikko Nils af Ursin suhtautui erittäin torjuvasti työväestön omistusasumiseen. Hänen mukaansa oma talo sitoi työläiset työnantajaan ja paikkakuntaan, jolloin työntekijät tulivat työnantajasta riippuvaisiksi.²²

Työväenasuntojen suunnittelussa korostettiin asuntojen edullista hintaa ja hygieenisiiä olosuhteita.²³ Kirsi Saarikangas on

Foucault'hon viitaten todennut, että parantamalla asumista pyrittiin samalla tuottamaan terveyttä.²⁴ Asuntohygieenisessä suunnittelussa keskeistä oli huoneiden tilallinen ja toiminnallinen eriyttäminen. Keittiön tuli olla erillinen huone, joka oli puhdas ja mahdollisimman pieni, jotta sitä käytettäisiin vain ruuanvalmistukseen liittyviin tehtäviin. Makuuhuone tuli erottaa muista huoneiloista, ja vanhemmilla ja lapsilla sekä mielellään myös tytöillä ja pojilla tuli olla erilliset makuuhuoneet. Vesijohto ja viemäri tuli kuulua kaikkien pienasuntojen varustukseen.²⁵ Saarikankaan mukaan asuntoja koskevassa hygieenisessä keskustelussa puututtiin ihmisten ja kodin puhtauteen ja samalla kajottiin ihmisten yksityisyyteen.²⁶

Sivistyneistö pyrki juurruttamaan omat ihanteensa perheestä ja kodista työväestön keskuuteen. Työväenluokan kasvu ja yhteiskunnan epävakauden lisääntyminen olivat 1800-luvun lopulla uhkatekijöitä, joihin ratkaisuksi haettiin hyvää kotielämää. Työväestön energia oli suunnattava perheen perustamiseen ja kodin rakentamiseen. Perheihanteeseen kuului mies perheen elättäjänä ja nainen kodin ja lasten hoitajana. Perheenemäntä loi kodin hengen, sillä kodikkuuden tuottaminen oli naisen tehtävänä. Sivistyneistön unelmana oli kaunis, puhdas ja järjestyksessä oleva koti. Työläiskodin tehtävänä oli pitää työntekijät puhtaina, ravittuina ja terveinä sekä kasvattaa uusia, terveitä työläisiä. Kun hyvästä ja terveellisestä perhe-elämästä tuli sivistyneistölle keino ratkaista sosiaalisia ongelmia, perhe-elämästä tuli liian tärkeää jätettäväksi ihmisille itselleen. Pyrkimykset neuvonnan ja valvonnan ulottamiseksi koteihin lisääntyivät, sillä vanhempien katsottiin tarvitsevan apua kodinhoidossa ja lasten kasvattamisessa hyviksi kansalaisiksi.²⁷

Muonamiesperheiden asuminen

Suomen ja Ruotsin suurtiloilla siirryttiin lampuotien ja torpparien päivätoista vuosipalkkaiseen työvoimaan 1800-luvulla, viimeistään 1900-luvun alussa. Muutos oli nopeinta kauppal-

lista maataloutta harjoittaneilla tiloilla ja kaupunkien lähistöllä. Kaikki Tampereen lähiympäristön suurtilat pyrkivät 1800-luvun lopulta lähtien eroon vuokratilajelijöistään liittämällä vuokratiloja omaan viljelyyn ja myymällä pois etäällä päättilasta sijainneita tiloja. Tämä tarkoitti muutosta sekä kartanoiden työvoimassa että asumisessa. Lamputitilat hävisivät kokonaan, torppien määrä romahti ja jopa mäkitupien määrä väheni. Vuokratilajelijöiden päivätyöt korvattiin palkkaamalla perheellisiä, vuosipalkkaisia muonamiehiä, jotka saivat palkkansa osittain rahana ja osittain luontoispalkkana. Päivätyöjärjestelmä ei enää vuosisadan vaihteen Suomessa vastannut ajan tehokkuus- ja rationalisointivaatimuksia.²⁸ Satakunnan Maanviljelijäin Klubissa, johon Tampereen seudun suurtilanomistajat kuuluivat, suositeltiin 1906 torpparien päivätyövelvollisuuden korvaamista rahavuokralla, siirtymistä vakituiseen muonamiestyövoimaan sekä työvoiman hankkimista siten, että ”tilaton väestö kiinnitetään maahan”.²⁹

Muonamiesten huonoa asemaa kritisoitiin Ruotsissa jo 1800-luvulla, jolloin muonamiesjärjestelmä alkoi yleistyä kaupallista maataloutta harjoittaneilla suurtiloilla. Huomion kohteeksi tulivat erityisesti asumisolot. Muonamiesperheitä asui torpissa, mäkituvissa ja ulkorakennuksissa, mutta myös varta vasten heille rakennetuissa taloissa. Ruotsissa tavallinen asumismuoto oli ”statarlängan”, joka oli pitkä, yksi- tai kaksikerroksinen rakennus, jossa asui useita perheitä. Asunnot olivat yleensä pieniä. Yhdellä perheellä oli käytössään yksi tai kaksi huonetta ja keittiö. Suomessa muonamiesperheet majoitettiin suurtiloilla yleensä suuriin työväenasuntorakennuksiin tai yhden ja kahden perheen taloihin. Asumisolosuhteet vaihtelivat suuresti kartanoiden välillä mutta myös kartanoiden sisällä. Mats Hellspång otaksuu, että hyvät ja luotettavat työntekijät saivat talon parhaat työväenasunnot. He edustivat vakituista, vuosia samassa kartanossa pysyvää työvoimaa. Huonoimmat asunnot jäivät niille perheille, jotka muuttivat usein kartanosta toiseen.³⁰

Muonamiesten elinolosuhteisiin ja asumiseen liittyviin epäkohtiin kiinnitettiin huomiota myös Suomessa. *Kansan Lehdessä* 1900-luvun alussa ilmestyneissä kirjoituksessa kuvattiin muona-

rengin asunnon olevan melkein poikkeuksetta kurjimpia, mitä ihmisasuntona käytetään.³¹ Sosialidemokraattisen Puolueen kansanedustaja Miina Sillanpää moitti muonamiesperheiden asumisolaja ja totesi, että heillä on tavallisesti ”yksi pieni huone, jossa koko perheen on oleskeltava kimpsuineen kampsuineen. Että siinä ei voi pitää järjestystä, on luonnollista.”³² Ruotsissa yksittäiset kartanonomistajat, kuten Sven Palme, esittivät jo 1900-luvun alussa, että muonamiesten asumistasoa on parannettava ja että heille on rakennettava omia koteja.³³ Satakunnan Maanviljelijäin Klubissa keskusteltiin työväestön asuntoasiasta erityisesti 1910-luvun loppupuolella. Tampereen seudun tilanomistajien mielestä oli erittäin tärkeää, että muonamiesperheille rakennettaisiin kunnollisia asuntoja ja luovutettaisiin viljelysmaata.³⁴ Maataloustyöväen asuntokysymyksen nosti keskusteluun erityisesti sisällissota, johon osallistui punaisten puolella runsaasti Etelä- ja Länsi-Suomen maataloustyöväkeä. Agronomi Johannes Kjälströmin näkemys oli, että tämä sai monet maanviljelijät havaitsemaan työväestön asunto-olosuhteissa olevat puutteet. Hänen mukaansa ”yksihuone- ja kasarmijärjestelmä kukoistivat edelleen Suomen suurtiloilla”, vaikka asuntokasarmeja pidettiin haitallisina ja yleinen käsitys oli, että perhe tarvitsee kaksi huonetta.³⁵

Työväen asumisolasta käydyn keskustelun seurauksena Suomen suurtiloilla alettiin 1910- ja 1920-luvuilta suosia yhden ja kahden perheen taloja, joissa oli oma puutarha. Paikoin rakennettiin jopa rivitaloja, joissa oli kullekin perheelle oma piha-alue. Hyvien työväenasuntojen rakentamisesta oli etua tilanomistajille. Kilpaillessaan työvoimasta maatalous ei pärjännyt teollisuudelle palkoissa eikä työajoissa, sillä teollisuudessa palkat olivat korkeampia ja työaika lyhyempi. Suurtilat saattoivat sen sijaan tarjota työntekijöille ja heidän perheilleen sellaiset asumisolosuhteet, jotka vähensivät työväen keskeisiä riitoja ja paransivat viihtyvyyttä ja työntekijöiden pysyvyyttä. Arkkitehti Jussi Paatelan mukaan ”parhaan työvoiman tilalleen kiinnittää se, jolla on tarjota tyydyttävimmät asunto-olosuhteet”.³⁶

Työväen asuminen huomion kohteeksi Tampereen lähiympäristön suurtiloilla

Tampereen lähiympäristön suurtilat toimivat eri tavoin muonamiesperheiden asumisolosuhteiden kohentamiseksi sekä koti-ihanteen juurruttamiseksi kartanoyhteisössä. Lielahden kartanossa Ylöjärvellä siirryttiin muonamiestyövoimaan ja rakennettiin uusia työväenasuntoja 1890-luvulla, kun tilan omisti Wilhelm Fredrik von Nottbeck. Osa Lielahden työväen asuinrakennuksista sijaitsi miespihan läheisyydessä, mutta varsinainen työväenasuntokeskittymä rakennettiin noin kilometrin etäisyydelle päärakennuksesta. Nottbeck oli Finlaysonin puuvillatehtaan hallituksen puheenjohtaja ja yksi tehtaan omistajista. Hän otti nopeasti käyttöön uutuudet ja teki itse keksintöjä. On nähtävissä, että Nottbeck oli selvillä työväen asumiseen liittyneistä uusista kansainvälisistä aatteista. Finlayson oli merkittävin työväenasuntorakentaja Tampereella, ja Nottbeck oli tuomassa 1900-luvun vaihteessa työväen omakotirakentamisen ideaa kaupunkiin. Hän oli perustamassa Tampereelle osakeyhtiö Rauhaa, jonka tarkoituksena oli rakentaa edullisia, ajanmukaisia ja terveellisiä asuntoja Finlaysonin työntekijöille. Yhtiön kautta työmiehet saivat rakennustontteja, edullisia lainoja ja rakennusaineita, jotta he voisivat rakentaa omakotitalon itselleen.³⁷

Hatanpään kartanossa Messukylässä työmiesperheet asuivat suuressa tiilirakennuksessa, kunnes heille rakennettiin yhden ja kahden perheen asuintaloja. Kartanossa oli 1900-luvun alussa kolmisenkymmentä perheellistä muonamiestä. Muonamiesasuntojen käyttöön liittyi rajoituksia. Esimerkiksi vieraita henkilöitä, joiksi laskettiin myös perheen aikuiset lapset, ei saanut majoittaa ilman kartanonomistajan lupaa. Messukylässä sijainneen Kaukajärven suurtilan omistajan Bertel Grahnin kiinnostusta työväenasuntoasiaan kuvastaa se, että hän suunnitteli itse tilan työväenasunnot. Ne olivat yhden perheen taloja, jotka sijoitettiin kartanoalueen ulkopuolelle lähelle kartanon pääporttia. Uusien asuntojen rakentaminen etäälle päärakennuksesta mutta myös erilleen talouspihasta vastasi 1800-luvun lopulla syntyneitä

käsitystä maataloustyöntekijän asunnon hyvästä sijoittelusta.³⁸ Myös tehdasyhteisöissä uudet työväenasunnot alettiin rakentaa tehdasalueen ulkopuolelle. Tarkoituksena oli työn ja vapaa-ajan selkeämpi erottaminen toisistaan, työläisperheiden yksityisyyden lisääminen sekä siirtyminen työntekijöiden jatkuvasta valvonnasta muihin keinoihin sitoa heidät työnantajaansa.³⁹

Arkkitehti Birger Federley pääsi toteuttamaan ajatuksiaan hyvästä työväenasumisesta suunnitellessaan ensimmäisen maailmansodan aikana työväenasuntoalueen asuntoineen J. W. Enqvist osakeyhtiölle, joka oli perustanut Lielahden sulfiittiselluloosatehtaan. Asemakaavassa oli tontteja kahden ja neljän perheen taloille, rivitaloille ja muutamille yleisille rakennuksille sekä puistoalueita. Kahden perheen taloissa oli jokaisessa kaksi huonetta, keittiö, eteinen, ullakko ja kellari. Neljän perheen taloissa oli kolme huonetta, keittiö ja eteinen. Jokaisessa asunnossa oli erillinen sisäänkäynti ja oma piha-alue, jossa oli tilaa puutarhalle. Englannissa jo pitkään käytössä ollut rivitalo alkoi yleistyä Keski-Euroopassa 1800-luvun lopulla, ja Ruotsiin rakennettiin ensimmäiset rivitalot 1908. Federleyn suunnitelmasta kahdeksasta rivitalosta rakennettiin kaksi, jotka olivat Suomen ensimmäisiä maaseudulle rakennettuja rivitaloja. Niissä oli kummassakin kymmenen asuntoa, joihin kuului kaksi huonetta ja keittiö, oma piha sekä viljelysmaata perunoiden ja vihannesten kasvattamista varten.⁴⁰

J. W. Enqvist osakeyhtiöllä oli oma maatila, Niemen suurtila, joita tehtaanturvatukseen työntekijöidensä elintarvikehuollon, hillitäkseen maataloustuotteiden hinnannousua paikakkunnalla ja harjoittaakseen kaupallista maataloutta. Lielahden alueen uusissa työväenasunnoissa asui Lielahden tehtaanturvatukseen lisäksi Niemen suurtilan työntekijöitä. Kullakin vakituksella maataloustyöntekijällä oli oma asunto, jota ympäröi 6–10 aarin suuruinen puutarha ja kasvimaat. Tehdas oli palkannut puutarhaneuvojan, joka huolehti tehtaanturvatukseen puutarhaviljelyksistä sekä neuvoi ja auttoi työntekijöitä puutarhanhoidossa. Tampereen maatalousnäyttelyn yhteydessä 1922 järjestetyllä retkeilyllä Niemen suurtilan työväen asunto-oloja pidettiin ”mallikelpoisina”.⁴¹ Puutar-

haneuvojan tehtävänä oli edistää työntekijöiden puutarhaviljelyä mutta oletettavasti myös piha-alueiden siisteyttä ja kauneutta, sillä yhtiö esitteli rakennuttamiaan ihanteellisia työväenasuntoja vierailijoille, jolloin myös asuntojen ympäristö oli saatava edustuskelpoiseksi.

Siisteys, puhtaus ja raittius asumisen päämääränä

Lielahden suurtilalla muonamiehiä ja heidän vaimojaan pyrittiin kasvattamaan siisteyteen, puhtauteen ja raittiuteen. Saavuttaakseen tavoitteitaan Wilhelm Fredrik von Nottbeck otti 1890-luvun alussa käyttöön palkitsemisjärjestelmän. Muonamiesten asunnoissa pidettiin tarkastuksia ja, jos koti havaittiin puhtaaksi ja siistiksi, perheenemäntä sai rahapalkinnon. *Tampereen Uutisten* mukaan toiminta oli Lielahdessa tuloksellista, sillä työmiesten kodit olivat järjestyksessä ja siivottuja.⁴² Innovatiivinen Nottbeck oli edelläkävijä kannustaessaan työläisäitejä hoitamaan kotia rahapalkintojen avulla. Vastaavanlaisia palkitsemiskäytäntöjä otettiin käyttöön muissa kartanoissa ja suurissa teollisuusyhteisöissä yleensä vasta 1900-luvun alussa. Esimerkiksi Valkeakoskella Yhtyneet Paperitehtaat järjesti työntekijöilleen pihakilpailuja, joissa pihojen lisäksi tarkastettiin talojen siisteys ulkoa ja sisältä. Näitä piha- ja tupatarkastuksia järjestettiin kaikille tehtaan omakotiasukkaille etukäteen ilmoittamatta.⁴³ Ruotsalaisessa Tjölöholmin kartanossa innostettiin muonamiesten vaimoja kodin hoitamiseen jakamalla palkintoja niille, joilla oli kaunein ja puhtain koti ja parhaiten hoidettu kasvimaapalsta. Tjölöholmissa pyrittiin jo muonamiestalojen suunnitteluvaiheessa huomioimaan perheenemäntien tarpeet ja tekemään asunnoista helposti hoidettavia. Tässä kartanonrouvalla oli ratkaiseva vaikutus.⁴⁴ Asuntotarkastukset kertovat siitä, että muonamiesten kodeissa ei ollut kovin paljon yksityisyyttä, vaan työntekijän elämän kokonaisvaltainen kontrollointi ulottui myös kodin seinien sisäpuolelle.

Muonamieskotien kontrolli voidaan liittää käsityksiin työläiskodeista terveystarvina. Siisti koti ja terveellinen ruoka olivat työkyvyn ylläpidon edellytyksiä, mutta kodin siistinä ja puhtaana pitäminen nähtiin myös tärkeänä keinona taistella sairauksia vastaan. Lähdeaineistosta on nähtävissä Wilhelm Fredrik von Nottbeckin tietoisuus hygieniaan ja terveyteen liittyneistä kysymyksistä. Hän muun muassa puuttui Tampereen kaupungin puhtaanapito-ongelmiin ja oli yhdessä kaupungin kanssa ratkaisemassa niitä. Nottbeck suhtautui myös hyvin vakavasti tilalla tai sen ympäristössä ilmenneisiin tartuntatauteihin.⁴⁵

Alkoholin vaaroista perheille ja yhteiskunnalle puhunut ja kirjoittanut sivistyneistö oli huolissaan erityisesti työväestön alkoholinkäytöstä. Kartanonomistajalle työmiesten juopottelu oli ennen kaikkea työvoimapoliittinen kysymys. Wilhelm Fredrik von Nottbeck suhtautui tiukasti työntekijöidensä alkoholinkäyttöön ja tuki taloudellisesti raittiusliikkeen toimintaa. Hän pyrki jo työhönottovaiheessa pestaamaan raittiita työmiehiä ja koetti kasvattaa muonamiehiään raittiuteen rahapalkinnoilla. Nottbeck maksoi kuukausittain jokaiselle muonamiehelleen 5 markan ylimääräisen palkkion, jos tämä ei ollut työaikana alkoholin vaikutuksen alaisena. Kaikki kartanon muonamiehet ansaitsivat *Tampereen Uutisten* mukaan tämän lisäpalkkion.⁴⁶

Alustalaisten ja työntekijöiden hyvinvoinnista huolehtiminen ja heidän ohjaamisensa ja opastamisensa hyviin elintapoihin oli osa patriarkaalista kartanosysteemiä. Kartanonomistaja valvoi työntekijöidensä raittiutta nimenomaan työaikana. Sunnuntait ja juhlapyhät olivat lepopäiviä, jolloin työtä ei tehty. Silloin työmiehenkin oli mahdollista vähän naukkailla, kun teki sen poissa isännän silmistä. Muonamiehillä, joiden asunnot sijaitsivat kartanoalueen ulkopuolella, oli palkollisia paremmat mahdollisuudet yksityisyyteen. Tiukka suhtautuminen työntekijöiden alkoholinkäyttöön ei koskenut työväenjuhlia, sillä Lielahden omistaja järjesti syksyisin työväelleen suuren juhlan, jossa oli tarjolla olutta ja väkevämpiäkin alkoholijuomia.⁴⁷

Ruotsin vuosien 1875–1920 kartanorakentamista tutkinut Anna Sumner näki perheenemäntien palkitsemisen tilanomis-

tajan harjoittamana hyväntekeväisyystyönä. Lielahden työntekijöiden valvonta- ja palkitsemiskäytäntö voidaan nähdä myös Foucault'n määrittelemän biovallan ilmentymänä, sillä biovalta toimii kontrollin ja normalisoinnin kautta. Asunnoilla ja niihin liittyneellä kontrollilla sekä elintapojen valvonnalla ihmisistä pyrittiin koulimaan hyvin käyttäytyviä, tehokkaita ja tuottavia yksilöitä.⁴⁸ Lielahden tapauksesta käy ilmi, että kontrolli noudatti sukupuolijakoa.⁴⁹ Asunnon kontrollointi oli naisten toiminnan valvontaa, sillä perheenemäntä vastasi kodin puhtaudesta ja viihtyisyydestä. Alkoholikontrolli oli taas miesten kasvattamista vastuullisiksi työntekijöiksi ja kunnollisiksi perheen huoltajiksi. Nämä kaksi asiaa liittyivät toisiinsa, sillä viihtyisän kodin uskottiin pitävän perheenisän poissa huonosta elämästä.

Esikaupunkien suunnittelu ja valvonta

Suomalaisessa kaupunkisuunnittelussa otettiin vaikutteita 1800-luvun lopulla ennen muuta Saksasta ja Itävallasta ja 1900-luvun alussa etenkin Englannista. Puutarhakaupunkiaate oli englantilaisen kaupunkisuunnittelun tärkein anti 1900-luvulla.⁵⁰ Aikaansa seuraavat tilanomistajat olivat todennäköisesti hyvin selvillä ajankohdan uusista kaupunkisuunnitteluun ja työväen asuttamiseen liittyneistä aatteista, ja heillä oli resursseja ja toimintakenttä kokeilla ja toteuttaa uusia ideoita. Suomessa muutamat kartanonomistajat, jotka omistivat maata kaupungin ympäristössä, perustivat suunniteltuja työväenasuntoalueita. Monrepos'n kartanon omistaja Paul von Nicolay palstoitti 1800-luvun lopulla Viipurin lähistöllä sijaitsevalle Sorvalinsaarelle vähävaraisille tarkoitettun esikaupunkialueen pientontteineen.⁵¹ Puistokylä oli kartanonomistaja Konrad Zilliacuksen ja muutamien muiden Ebenezer Howardin puutarhakaupunki-ideasta innostuneiden hanke, jossa Helsingin lähistölle muodostettiin 1900-luvun alkuvuosina työväestön puutarhakaupunki. Puistokylän ihanteina olivat Howardin ajatukset itsenäisestä puutarhakaupungista sekä hänen käsityksensä siitä, että hyvä ympäristö tuotti hyvän yhteiskunnan.⁵²

Hatanpään ja Kaarilan suunnitellut asuntoalueet Tampereen ympäristössä olivat maanomistajien keino luoda järjestystä esikaupunkialueille. Erityisesti Hyhkyn kaavassa on nähtävissä myös kunnianhimoisempia tavoitteita. Säännöllisiin kortteleihin jaettujen asuntotonttien lisäksi kaavassa oli varattu howardilaisen ajattelun mukaisesti huomattavan isoja alueita työpaikkoja, palveluita, virkistystä ja ruuantuotantoa varten. Hyhkyn kaavassa ja alueen vuokralaisten valvonnassa on huomioitava alueen omistussuhteet. Hyhky kuului Hatanpään entisen omistajan C. G. Idmanin perikunnalle, jonka jäsenenä oli sekä paikallisesti että valtakunnallisesti tunnettuja vaikuttajia: lääkärit Gustaf Rudolf ja Gösta Idman, pankinjohtaja Nils Idman, senaattori Ossian Wuorenheimo, maanviljelysneuvos Johannes Cygnaeus ja Hatanpään kartanon omistaja Fedi Idman.⁵³ Näiden valistuneiden henkilöiden intressinä oli todennäköisesti luoda hyvä ja terveellinen esikaupunkialue.

Kirjallisuudessa oloja Tampereen esikaupunkialueilla on kuvattu yleensä hyvin vapaiksi kaikesta säätelystä ja valvonnasta, jolloin on jäänyt huomiotta, että maanomistajat ohjailivat ja kontrolloivat vuokralaistensa toimintaa ja asumista vuokrapalstalla monin tavoin.⁵⁴ Kaupunkitila vaati järjestystä, johon sekä ympäristö että asukkaat oli sopeutettava. Zygmunt Baumanin mukaan järjestämisen halu ammentaa voimansa kaaoksen pelosta. Esikaupunkien tilallinen epäjärjestys merkitsi myös sosiaalisen kaaoksen mahdollisuutta, ja järjestyksen saavuttaminen vaati sekä yksilöiden että heidän ympäristönsä kontrollia.⁵⁵ Maalaiskunnilla ei ollut juurikaan resursseja puuttua esikaupunkielämään, ja esimerkiksi Pirkkalan kunta toivoi, että maanomistajat pitäisivät järjestystä maillaan Pispalassa ja Hyhkyssä.⁵⁶ Säätelyn ja valvonnan perustana olivat vuokrasopimukset ja tonttitarkastukset. Hatanpään ja Kaarilan tontinvuokrasopimuksissa oli teiden kunnossapitoon liittyviä velvoitteita sekä rakentamista koskevia määräyksiä. Maanomistaja rakensi tiet, mutta kaikilla esikaupunkitonttien vuokraajilla oli velvollisuus hoitaa osansa teialasta. Kaarilan sopimuksissa ei säädelty rakentamista, mutta Hatanpään Hyhkyn ja Vuohensillan suunnitelluilla alueella oli tarkat määrä-

ykset siitä, miten rakennukset oli sijoitettava. Myös Hatanpään mäkitupalaisten oli sijoitettava rakennukset palstalle maanomistajan määräysten mukaan. Kaikkien Hatanpään maanvuokraajien rakentamista ohjailtiin myös siten, että vuokraajan oli saatava rakennuksiinsa tunnetusta vakuutusyhtiöstä palovakuutus, jonka maksusuorituksia vuokranantaja kontrolloi. Maanomistaja pyrki rajoittamaan alkoholinsaantia erityisesti esikaupungissa. Hyhkyssä oluen ja väkijuomien myyminen oli kokonaan kielletty. Kaarilan mailla ja Hatanpään torpparisopimuksissa puututtiin vain laittomaan valmistukseen, myyntiin ja anniskeluun.⁵⁷

Hatanpään esikaupunkialueiden ja mäkitupien vuokrasopimuksissa vaadittiin siisteyttä ja puhtautta. Vaatimuksella tarkoitettiin tontin kuntoa, mutta mahdollisesti myös rakennusten kuntoa ulkoa ja sisältä. Maanomistaja kontrolloi vuokrasopimuksen noudattamista tekemällä tarkastuksia, mutta tonttitarkastuksista ei ilmene, käytiinkö myös asunnon sisällä. Hatanpään esikaupunkialueilla kiellettiin erikseen tontin käyttö kaatopaikana ja Vuohensillan ja mäkitupa-alueiden suurilla tonteilla terveydelle haitallisten laitosten, kuten pahalta haisevan nahkatehtaan rakentaminen. Mäkitupalaisten sopimuksissa vaadittiin, että palstasta ei saanut aiheutua terveyshaittoja. Lika nähtiin sairauksien aiheuttajana, jolloin puhtauden avulla pyrittiin ehkäisemään terveyshaittoja. Puhtaana ja siistinä pitäminen oli myös järjestyksen luomista.⁵⁸ Tilanomistajille oli tärkeää, että kartanoiden asuntoalueet näyttivät ulospäin siisteiltä ja hoidetuilta.

Maanomistaja asetti tontinvuokraajalle käytösnormeja velvoittamalla tämän huolehtimaan, että vuokrapalstalla elettiin kunnollista elämää. Esikaupunkivuokraajat saivat ottaa taloonsa vuokralaisia ja asukkeja. Monet työläisperheet pitivät asukkeja, joilla tarkoitettiin perheen kanssa samoissa huoneissa asuvia vieraita henkilöitä. Maalta kaupunkiin tulleille naimattomille työläisille asukiksi ryhtyminen oli usein ainoa tapa saada asunto, sillä asuntopula ja vuokran kalleus rajoittivat asumisen vaihtoehtoja. Työväestön asumista pohtineiden asiantuntijoiden pyrkimyksenä oli asukijärjestelmän poistaminen, sillä he pitivät sitä siveellisesti ja terveydellisesti vahingollisena.⁵⁹ Maanomistaja

velvoitti, että talonomistajien piti valvoa myös omien vuokralaisensa elintapoja. Hyhkyssä uhkasi häätö, jos tontilla elettiin ”siveyttä ja hyvää järjestystä loukkaavaa elämää”.⁶⁰ Puhdasmainisuus oli tärkeää. Vuokralaisen oli itse oltava puhdasmaineinen, ja hän saattoi myydä talonsa ja vuokraoikeutensa, mutta vain toiselle puhdasmaineiselle henkilölle. Kaarilan vuokraajat eivät saaneet ottaa luokseen asumaan ”huonomaineisia ja kirjattomia henkilöitä”. Hatanpään torpparisopimuksissa häädön syyksi riitti, jos torpassa vietettiin ”pahantapaista ja irstasta elämää”, joka aiheutti torpalle huonon maineen. Torppari ei saanut myöskään pitää palveluksessaan henkilöä, joka oli tehnyt rikoksen.⁶¹

Kaupungin vaikutus näkyi Hatanpään esikaupunkialueiden vuokrasopimuksissa, jotka poikkesivat huomattavasti kartanon Messukylässä sijainneiden torppien ja mäkitupien sopimuksista. Alkoholinmyyntikielto, uhkaus vuokraoikeuden menetyksestä huonon elämän vuoksi ja puhdasmainisuuden edellytys vuokraoikeuden siirrossa esiintyivät vain esikaupunkivuokraajien sopimuksessa. Puhtautta ja siisteyttä vaadittiin myös mäkitupa-asukailta, mutta heidän sopimuksensa sisälsi pääasiassa päivätöiden suorittamiseen, rakennusten sijoitteluun ja palstan aitaamiseen liittyneitä määräyksiä. Vuokrasopimuskaavakkeista on nähtävissä tilanomistajien harjoittama esikaupunkiympäristön maaseutu ympäristöä voimakkaampi kontrollointi. Ansionkalliolla ja Kaarilan muilla vuokratonteilla rakentaminen ja elämä oli vähemmän säädeltyä kuin Hatanpään esikaupunkialueilla. Kaarilan vuokrasopimuksissa ei ohjailtu vuokralaisten rakentamista eikä erikseen vaadittu siisteyttä ja puhtautta, mutta Pirkkalan kunnanhallinnossa vuosia eri luottamustehtävissä toiminut tilanomistaja Otto Thuneberg edellytti, että vuokraaja noudatti kunnassa voimassa olleita terveys-, järjestys- ja palosääntöjä. Vuokrasopimuksessa ei täsmennetty, miten nämä säännöt vaikuttivat vuokralaisen rakentamiseen ja elämään vuokratilalla.⁶²

Tampereen Naisyhdistyksen esikaupunkityö

Työväen asuminen ja työläiskodit olivat useiden kansalaisjärjestöjen kiinnostuksen kohteina, koska hyvät kodit nähtiin ratkaisuna moniin yhteiskunnallisiin ongelmiin. Käsittelen tässä Tampereen Naisyhdistystä, sillä se harjoitti esikaupunkien asukaille suunnattua laajaa puutarha- ja kotitalousneuvontaa ja sen toimintaan osallistui huomattavan paljon lähiseudun kartanoiden naisia. Kaarilan rouva Fanny Thuneberg oli perustajajäsen, ja monet Hatanpään kartanon omistaneen Idman-suvun naiset olivat yhdistyksen aktiivijäseniä. Toimintansa 1890 aloittanut Naisyhdistys oli säätyläisnaisten yhdistys, jonka päämääränä oli naisten tiedollisen ja siveellisen tason nostaminen sekä taloudellisen ja yhteiskunnallisen aseman parantaminen. Naisten hyväntekeväisyisyhdistysten kohteina olivat pääasiassa kaupungin ja esikaupunkien köyhät naiset ja lapset, mikä käy ilmi myös Naisyhdistyksen esikaupunkityön painopisteistä. Työläisnaisille suunnattu neuvontatyö aloitettiin puutarhanhoidosta, josta se laajeni käsittämään kodinhoidon kaikkine osa-alueineen sekä lastenhoidon.⁶³

Työläisperheiden neuvontatyö perustui käsitykseen, että perheenäidit tarvitsivat opetusta, jotta he osaisivat hoitaa kotia ja perhettä oikein. Työläisnaisten ei katsottu saavan kotoaan riittäviä kodinhoidon taitoja. Tavoitteena oli kouluttaa työläisvaimoista hyviä perheenemäntiä.⁶⁴ Käsitellessään tiedon ja vallan yhteyttä Zygmunt Bauman tuo esiin moderniin aikaan kuuluvan ihanteen oikeanlaisten aatteiden levittämisestä. Sen mukaan niillä, joilla oli etuoikeus päästä käsiksi tietoon, oli velvollisuus viedä tietoa niille, joilla tätä mahdollisuutta ei ollut. Naisyhdistyksen jäsenten ja heidän palkkaamiensa neuvojien toiminta oli pääasiassa valistavaa. Baumanin mukaan valistamisessa on kyse sillan rakentamisesta, jolloin valistajan ja valistettavan välisen kuilun on ainakin teoriassa tarkoitus supistua tai hävitä kokonaan. Toiminnan päämääränä on valistettavan omatoimisuus ja riippumattomuus valistajasta. Sen sijaan asiantuntijuudessa on kyse välimatkan ylläpidosta ja vahvistamisesta suhteessa asiak-

kaaseen, jolloin asiantuntijaan turvautuminen korostaa aina asiakkaan avuttomuutta ja riippuvaisuutta asiantuntijan tiedoista ja taidoista.⁶⁵

Lahjoitusvaroilla ja Tampereen kaupungin myöntämällä avustuksilla toimintaansa rahoittanut Tampereen Naisyhdistys palkasi 1905 puutarhaneuvojan, joka kiersi esikaupunkikodeissa jakamassa hyötykasvien siemeniä ja taimia sekä puutarhahiljelyyn liittyvää tietoa. Hänen opastuksellaan kymmeneen uusiin esikaupunkipihoihin perustettiin vuosittain puutarha. Naisyhdistyksellä oli useita tavoitteita työväen innostamisessa kotipuutarhahiljelyyn. Puutarhanhoidolla nähtiin olevan kasvattava ja terveyttä lisäävä vaikutus, ja puutarhatuotteista perhe sai ruuanlisää ja myyntituloja. Naisyhdistyksen puutarhatoiminnassa pääpaino oli hyötyajattelussa, mutta samalla pyrittiin muokkaamaan esikaupunkiympäristöä kauniimmaksi ja viihtyisämmäksi. Ajatuksena oli, että hyvä ympäristö paransi asukkaiden elämää.⁶⁶

Naisyhdistyksen esikaupunkityö laajeni 1910-luvun alussa, jolloin se alkoi saada toimintaan valtionavustusta. Yhdistyksen otettiin nyt kodinneuvoja, jonka tehtävänä oli opastaa esikaupunkien naisia puutarhanhoidon lisäksi ruuanlaitossa, kodinhoitossa sekä kanojen ja mehiläisten hoidossa. Samalla toimintaan tuli kilpailujen myötä esikaupunkiasumisen kokonaisvaltaisempaa kontrollointia. Yhdistys järjesti puutarhatuotteiden näyttelyitä sekä kodinhoito- ja lastenhoitokilpailuja. Puutarhanäyttelyiden ja niissä jaettujen palkintojen avulla esikaupunkiviljelijöitä pyrittiin innostamaan yhä suurempaan yritteliäisyyteen ja ahkeruuteen. Kodinhoitokilpailuissa oli arvioitavana sekä asunnon että pihan puhtaanapito ja kaunistaminen. Palkintolautakunta, johon kuului Naisyhdistyksen jäseniä sekä kodinneuvoja, kävi kilpailuun osallistuvien kodeissa tarkastuskäynneillä. Parhaiten hoidetut lapset ja kodit palkittiin rahapalkinnolla.⁶⁷

Ajankohdan kirjoittelussa korostettiin perheenemäntien merkitystä, sillä he tekivät asunnosta kodin. Nähtiin, että perheenemäntä oli koulutettava pitämään koti puhtaana ja järjestyksessä ja luomaan näin kodikkuuden ja viihtyisyyden tunnetta, jotta myös perheenisä viihtyisi kotona.⁶⁸ Kirsi Saarikangas näkee, että

Monet esikaupunkialueiden tontit muuttuivat asukkaiden työllä ja puutarhaneuvojan opastuksella hyöty- ja koristepuutarhoiksi, joista niiden omistajat saattoivat olla ylpeitä. Martta Valli esittelee kasvattamiaan raparpereja Hyhkyn asuntoalueella 1920-luvulla. Kuvaaja Kalle Kurki. Kuva Vapriikin kuva-arkisto.

”kotiin tunkeutuva biovalta liittoutui perheenäidin kanssa”. Kodin ja perheen puhtaus oli perheenemännän vastuulla ja hänen työskentelynsä kohteena.⁶⁹

Naisten hyväntekeväisyysjärjestöjä luonnehtii verkottuneisuus ja kansainvälisyys. Säätyläisnaiset seurasivat kehitystä muualla ja omaksuivat nopeasti uusia toimintamuotoja. Tästä kertovat Tampereen Naisyhdistyksen 1910-luvulla järjestämät lapsikilpailut, joihin esimerkki oli saatu todennäköisesti Yhdysvalloista. Atlantin takana oli jo pitkään pidetty lasten kauneuskilpailuja, mutta uudessa kilpailumuodossa arvioitiin lasten ulkonäön sijaan heidän terveyttään ja kehitystään.⁷⁰ Naisyhdistyksen kilpailu, joka järjestettiin ensimmäisen kerran 1913, oli tarkoitettu alle kolmevuotiaille esikaupunkien lapsille. Lapsikilpailut liittyivät 1800-luvulta alkaneisiin pyrkimyksiin lapsikuolleisuuden vähentämiseksi. Pienten lasten korkea kuolleisuus koski kaikkia yhteiskuntaluokkia, mutta se nähtiin erityisesti työläiskotien ongelmana. Työläisäideillä ei ollut juuri aikaa lapsilleen, koska heidän oli osallistuttava perheen tulonhankintaan.⁷¹

Lapsikilpailun tavoitteena oli pikkulasten hoidon parantaminen. Lapset tutki Tampereen synnytyslaitoksen johtaja, lääketieteen tohtori K. A. Hoffström apunaan yhdistyksen perheenäitejä. Tarkastelun kohteina olivat ruumiinrakenne ja luuston kehitys, ihon kunto sekä ”lihavuus, verevyys tai heikkous”. Samalla arvioitiin lasten ruokintaa, hoidon huolellisuutta, pesua ja vaatteiden puhtautta. Lapset todettiin ”ilahduttavan terveiksi ja hyvin kehittyneiksi”. Puolet lapsista palkittiin, mutta palkinnollakin oli kasvattava merkitys. Sitä ei annettu suoraan rahana, vaan summa oli talletettu lapsen nimellä pankkiin, josta sen sai nostaa vasta lapsen täytettyä 15 vuotta. Järjestäjien tavoitteena oli saada vanhemmat ymmärtämään puhtauden, raittiin ilman ja valon merkitys lapselle. Nämä olivat Naisyhdistyksen mukaan asioita, joita myös vähävaraiset äidit saattoivat tarjota lapsilleen.⁷²

Esikaupunkien perheenemännät osallistuivat runsaslukuisesti Naisyhdistyksen kursseille, käyttivät puutarha- ja kotitalousneuvojien palveluita ja ilmoittautuivat kilpailuihin. Naisyhdistyksen havaintojen mukaan esikaupunkiasukkaat suhtautuivat kyllä

aluksi epäluuloisesti kodista kotiin kiertävään neuvojaan. Kodin-neuvoja kävi kesän aikana noin kahdensadan perheen luona ja järjesti esikaupungeissa ruuanlaitto-opetusta yli tuhannelle osanottajalle. Pispalan VPK:n talolla pidetyissä kasvitarhanäyttelyssä oli vuosittain esillä kymmenien esikaupunkikotien puutarhatuotteita. Ensimmäinen lapsikilpailu oli menestys, sillä järjestäjät olivat odottaneet noin viittäkymmentä pienokaista, mutta kilpailuun tuotiin kaikkiaan 119 lasta. Seuraavina vuosina kodin- ja lastenhoitokilpailuihin ilmoittautui kymmeniä perheenemäntiä.⁷³ Osallistumisintoa selittää se, että työväenluokka omaksui keskiluokkaisia arvoja hygienian idean kautta. Jonas Frykmanin mukaan työväenluokka ymmärsi, että sen piti olla järjestynyt, kurinalainen ja moitteettoman puhdas ollakseen vastavoimana porvaristolle.⁷⁴

Naisyhdistyksen toimintaa ja työläisperheiden osallistumista siihen arvosteltiin erityisesti työväenliikkeen vaikuttajien taholta. Sosialidemokraattisen Puolueen kansanedustaja Anni Huotari kritisoi naisyhdistyksen rouvia, jotka eivät kunnioittaneet työläiskotien yksityisyyttä, vaan ”katsoivat oikeudekseen mennä työläisten kotiin tarkastamaan paikkoja, moittimaan näitä ja antamaan ohjauksia työläisnaisille kotinsa hoidossa”. Huotari paheksui myös niitä työläisiä, jotka antoivat säätyläisnaisten käydä kotonaan komentelemassa. Huotarin mukaan ”arvonsa tunteva työläinen ei sitä milloinkaan sallisi. Muutaman markan palkinnon toivo [ei] saa häntä alistumaan siihen, että vieraat ihmiset käyvät hänen kodissaan määräämässä ja häiritsemässä hänen kotirauhaansa”.⁷⁵ Myös Tampereen Työväenyhdistyksen naisosaston kokouksessa paheksuttiin kilpailuja ja toivottiin, etteivät työläisperheiden äidit päästäisi tarkastajia kotiinsa.⁷⁶

Anni Huotari moitti erityisesti lapsikilpailua. Hän myönsi lastenhoidon huonon tilan, mutta piti kilpailuja omituisena keinona parantaa pienten lasten hoidon tasoa. Hänen mukaansa olisi kiinnitettävä huomiota työläisperheiden asumisolosuhteisiin ja perheenäitien työssäkäyntiin. Ahtaissa asunnoissa oli lähes mahdotonta saada riittävästi raitista ilmaa ja huolehtia puhtaudesta. Esikaupunkialueilla veden saanti oli usein hankalaa. Työssäkäyvillä

äideillä ei ollut aikaa eikä mahdollisuutta hyvään kodin- ja lastenhoitoon. Huotari totesi, että Suomalaisen puolueen jäsenet, jotka vastustivat kaikkia työläisperheitä koskevia parannuksia, ottivat kuitenkin ”oikeudekseen tutkia työläislapsia ikäänkuin näyttääkseen, että työläisäidit eivät lapsistaan välitä elleivät herrasrouvat pane kilpailuja toimeen ja pienillä palkinnoilla kiihoita heitä.”⁷⁷

Kansan Lehden päätoimittaja Anton Huotari oli jo ennen puolisoaan ruotinnut lapsikilpailua pakinassaan, jossa hän vertasi kilpailua eläinnäyttelyihin. Hän totesi, että työläisperheiden lapsia arvioitiin kuin näyttelykarjaa. Vaimonsa tavoin Anton Huotarilta ei liennyt ymmärrystä työläisvanhemmille, jotka toivat lapsiaan kilpailuun. Hän toivoi vanhemmilta työläislypeyttä, ja totesi, että ”parasta olisi, että annettaisiin herrasrouvien pitää karjanäyttelynsä yksinään.”⁷⁸

Neuvontaa, kilpailuja, tarkastuksia ja palkitsemista

Kartanonomistajien pääasiallisena motiivina oli kunnollisten asuntojen avulla kiinnittää tilalle hyvää ja pysyvää työvoimaa. Vuokraamalla esikaupunkitontteja tilanomistajat taas saivat parhaan tuoton maastaan ja kausityövoimaa tiloilleen. Valistuneet tilanomistajaperheiden jäsenet olivat myös kiinnostuneita kehittämään työväestön asumista, mahdollistamaan parempaa kodinhoitoa ja lastenhoitoa sekä jakamaan puutarhatietoutta ja sitä kautta parantamaan työväestön elämää. Kartanonomistajien toiminta asumisolojen parantamiseksi voidaan nähdä myös pyrkimyksenä vähentää työväestön yhteiskuntarauhalle muodostamaa uhkaa. Tarjoamalla tontteja ja mahdollisuutta rakentaa itselleen oma talo tilanomistajat olivat suuntamassa työväestön mielenkiintoa ja tarmoa oman kodin, pihan ja puutarhan rakentamiseen ja hoitamiseen.

Kun tilanomistajat rakennuttivat uusia työväenasuntoja tai tarjosivat mahdollisuuden omakotiasumiseen esikaupungeissa, he samalla puuttuivat monin tavoin työväestön elämään. Tilanomistajaperheiden jäsenet olivat organisoimassa kartanoyhteisössä ja

Tampereen Naisyhdistyksen lastenhoitokilpailun ensimmäisen palkinnon saaneet vuonna 1913. Kuva Vapriikin kuva-arkisto.

esikaupungeissa työväestön kotien kontrollia, mikä oli osa tilaan liittyvää tiedon ja vallan yhteyttä. Michael Foucault puhuu väestön saattamisesta kontrollikäyntien avulla kurin piiriin.⁷⁹ Työväestöä ohjattiin haluttuun suuntaan neuvonnan, kilpailujen ja niihin liittyneiden tarkastuskäyntien sekä palkitsemisen avulla. Sivistyneistön koti- ja perhekäsitystä pyrittiin siirtämään työväenluokalle normalisoinnin kautta. Suurtilojen esikaupunkialueiden vuokrasopimuksissa esikaupunkielämälle asetettiin normeja ja sääntöjä, joita valvottiin tarkastuksin. Vuokrasopimusten avulla maanomistaja määritteli, minkälaisia ihmisiä hänen maallaan sai asua ja miten oli sopivaa käyttäytyä ja elää esikaupunkialueella. Kotitarkastukset ja palkitseminen olivat keinoja määrittellä, minkälainen hyvän työläiskodin tuli olla. Kyse oli normalisoinnista mutta myös pyrkimyksestä, jossa määrittelemällä järjestys pyrittiin pääsemään eroon kaaoksesta. Zygmunt Bauman pitää tätä modernin ajan ilmiönä.⁸⁰

Tampereen Naisyhdistyksen esikaupunkityötä kuvastaa 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä valvonnan lisääntyminen ja siirtyminen kohti yhä yksityisempää aluetta työläisperheen elämässä. Pihoista ja puutarhoista alkanut neuvontatyö laajeni työläiskotien seinien sisäpuolelle kotitalouden- ja lastenhoitoon ja kontrolli lisääntyi, kun koteja alettiin tarkastaa säännöllisesti kodinhoitokilpailuissa ja lapsia arvioida lapsikilpailuissa. Esikaupunkiasukkaille neuvojien ja Naisyhdistyksen rouvien päättäminen pihaan ja kodin seinien sisäpuolelle oli vapaaehtoista, kun taas kartanoyhteisöissä tarkastukset olivat osa patriarkaalista ohjausta ja valvontaa, johon työntekijät perheineen joutuivat alistumaan.

Neuvonta ja kontrolli oli sukupuolittunutta. Valvomalla miesten elintapoja, kuten alkoholinkäyttöä, heistä pyrittiin kasvattamaan luotettavia työntekijöitä ja vastuullisia perheen huoltajia. Naisten toiminnan kontrollointi kohdistui koko perheeseen, sillä nainen vastasi kodin-, lasten- ja pitkälti puutarhanhoidostakin. Kontrollioimalla työläisten asumista tilanomistajaperheiden jäsenet pyrkivät edistämään terveyttä ja työteliäisyyttä ja sitä kautta tuottamaan kelpollisia yhteiskunnan jäseniä. Työväestöä ei voitu pakottaa sivistyneistön hyviksi katsomiin elintapoihin, vaan heidät oli enemmän ja vähemmän hienovaraisesti ohjailtava neuvonnan, kilpailujen, valvonnan ja palkitsemisen avulla itse omaksumaan ne. Toimintaa voidaan pitää Michel Foucault'n määrittelemän biovallan ilmentymänä.

Viitteet

- 1 Mallikelpoisen huolen työväestään, *Tampereen Uutiset* 27.7.1892, 2.
- 2 Rabinow 1989, 13–15, 21–23; Foucault 1998, 67–68; Foucault 2014, 39–40. Foucault'sta ja biovallan käsitteestä: Saarikangas 1998b, 194–196, Saarikangas 2002, 69–70.
- 3 Saarikangas 1998b, 186.
- 4 Bauman 1996, 97.
- 5 Mäntylä 2018.
- 6 Bauman 1996, 97–98, 105.
- 7 Etnologisia tutkimuksia: Anna-Maria Åströmin Savon kartanoita käsittelevä tutkimus ”*Sockenboarne*”. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* sekä Bo Lönnqvistin monet kartanotutkimukset.
- 8 Anglosaksisissa maissa käytetään yleensä käsitettä paternalismi, joka voidaan nähdä patriarkaalisuuden synonyyminä. Karonen 2002, 11.
- 9 Thompson 1991; Mandler 1997, 83–84.
- 10 Mandler 1997, 71, 81–82.
- 11 Thompson 1996, 25.
- 12 Kekkonen 2002, 181, 186.
- 13 Karonen 2004, 139–140.
- 14 Thompson 1991; Thompson 1996, 21–94.
- 15 Karonen 2002, 13; Karonen 2004, 139–140.
- 16 Ericsson 1997; Koivuniemi 2000; Raiskio 2012. Myös Matias Kaihovirralle paternalismi on keskeinen käsite hänen Billnäsin ruukin työntekijöiden poliittista toimintaa käsittelevässä väitöskirjatutkimuksessaan. Asumisolosuhteiden parantaminen, jossa työntekijät sitoutettiin työnantajaan rakentamalla heille mukavia ja viihtyisiä asuntoja tehdasalueen ulkopuolelle, oli yksi keskeinen osa Billnäsin ruukin modernia paternalismia. Kaihovirta 2015.
- 17 Löfgren 1987, 144–146.
- 18 Rabinow 1989, 23.
- 19 Federley 1899, 60.
- 20 Meurman 1917, 6–7. Koti-ideologiasta ja työväen omakotitalopoliitiikasta Ruotsissa Edling 1996.
- 21 Federley 1899, 60; Salmela 2004, 227; Raiskio 2012, 147–159.
- 22 Rahikainen 1986, 102–103; Kolbe 1988, 50; Piilonen 1996, 16; Markkola 1999, 14–15.
- 23 Federley 1899, 60; Meurman 1917, 76.

- 24 Saarikangas 2002, 59.
- 25 Meurman 1917, 76–79; Löfgren 1987, 130; Saarikangas 1998a, 208–210; Saarikangas 2002, 237–240.
- 26 Saarikangas 2002, 98.
- 27 Frykman 1987, 215–216; Löfgren 1987, 88–153; Markkola 1994, 131.
- 28 Sirén 1985, 99; Hellspong 1997, 91–93; Gadd 2000, 226; Morell 2001, 64. Luontoispalkka oli erilainen eri kartanoissa, mutta tavallisesti se sisälsi maitoa, perunoita, kalaa, viljaa ja mahdollisesta rehua porsasta tai muutamaa kanaa varten. Muonamiesjärjestelmä syntyi jo 1700-luvulla. Jorma Wilmi on tutkimuksissaan havainnut, että muonamiehet ilmaantuivat Länsi-Suomen tiloille 1700-luvun puolivälissä ja käytäntö laajeni 1770- ja 1780-luvuilla. Wilmi 2018, 80.
- 29 Hiissa 1963, 72–73.
- 30 Hellspong 1997, 93; Hellspong 2004, 268, 275, 292–293.
- 31 Esim. Laakso, H., Muonarengin olosuhteet, *Kansan Lehti* 2.9.1907, 1–2; Kierre, Muonamiesjärjestelmästä, *Kansan Lehti* 20.9.1916, 1.
- 32 Sillanpää 1908, 18–19.
- 33 Hellspong 2004, 275.
- 34 Hiissa 1963, 82–85.
- 35 Kjälström 1922, 317.
- 36 Paatela 1922, 363; Kjälström 1922, 317–318; Edling 1996, 50.
- 37 Lielahden ostokysymystä pohtimaan asetetun komitean lausunnot, *Aamulehti* 10.4.1910, 3; Osakeyhtiö Rauha, *Tampereen Uutiset* 5.10.1899, 3; Lindfors 1938, 350–352; Mäntylä 2018, 229.
- 38 Hatanpään kartanon vuokrakirjoja. G:1, Hatanpään hoitokunta. TKA; Kuusanmäki 1954, 243–244; Hellspong 2004, 275; Mäntylä 2018, 173.
- 39 Kaihovirta 2015, 112, 163–164.
- 40 Meurman 1917, 56–57; Kivinen 1982, 184–186; Nikula 2014, 47–48.
- 41 Retkeilyt Tampereen ympäristön keskikokoisille maataloille XII Yleisen Maatalousnäyttelyn aikana 21–30 p. Kesäkuuta 1922, 5; Jutikkala ja Nikander 1945, 187.
- 42 Mallikelpoisen huolen työväestään, *Tampereen Uutiset* 27.7.1892, 2.
- 43 Raiskio 2012, 151.
- 44 Sumner 2004, 317.
- 45 Markkola 1994, 148, 177, 181; Mäntylä 2018, 237, 239–240.
- 46 Mallikelpoisen huolen työväestään, *Tampereen Uutiset* 27.7.1892, 2. Nottbeck tuki lahjoituksin muun muassa Tampereella toiminutta Raittiusseura Taistoa. Mäntylä 2018, 331.

- 47 Frans Vernerin Rajalan haastattelu. AK 1029/1965. Kansanperinteen arkisto. Tampereen yliopisto; Jokinen 1952, 288; Jokinen 1953, 41; Kekkonen 2002, 185–187; Apo 2001, 202.
- 48 Saarikangas 2002, 70; Sumner 2004, 31. Biovallasta Rabinow 1989, 15, 21–23; Foucault 2014, 40.
- 49 Sukupuolittuneesta kontrollista puutarha- ja talotarkastuksissa Raiskio 2012, 151.
- 50 Nikula 1981, 92, 107, 138.
- 51 Meurman 1985, 285.
- 52 Piilonen 1996; Edling 1996, 50; Hellspong 2004, 275; Meller 2004, 248. Ebenezer Howardin alkuperäinen teos *Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform* ilmestyi omakustanteena 1898 ja julkaistuna nimellä *Garden Cities of To-morrow* 1902. Muita kartanonomistajien työväen omakotialuehankkeita oli esimerkiksi Järvenpään kartanon omistajan Bjarne Westermarckin 1920-luvun alussa laadittama asemakaava Järvenpään aseman ympäristöön. Rosenberg 1998, 32–33.
- 53 Gustaf Rudolf Idman oli Tampereen kaupunginlääkäri ja kaupungin edustaja säätyvaltiopäivillä, Nils Idman oli Tampereen suurimman pankin johtaja, Gösta Idman toimi myös lääkärinä Tampereella, Ossian Wuorenhoino oli senaattori, joka oli edustajana valtiopäivillä sekä porvarissäädyssä että tultuaan aateloiduksi 1903 aatelissäädyssä, Johannes Cygnaeus oli Uno Cygnaeuksen poika ja maanviljelysneuvos ja Fedi Idman oli agronomi ja seudun suurimman kartanon omistaja.
- 54 Esim. Koivuniemi 1994, 115–117; Rasila 1984, 196–197.
- 55 Bauman 1996, 33, 76; Salmela 2004, 231.
- 56 Pk 6.2.1903, §3. Cba:1 Kunnallislautakunnan pöytäkirjat. Nokian kaupunginarkisto.
- 57 Hatanpään kartanon vuokrakirjoja. G:1. Hatanpään hoitokunta. TKA; Vuohensillan alueen vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1907–1910. Cb1:17–Cb1:20. Kangasalan käräjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA; Ansionkallion ja Kaarilan muiden vuokra-alueiden vuokrakirjoja sekä Hyhkyn vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913. Cb3:20–Cb3:23. Pirkkalan käräjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA. Viinan kotipolttoliikenne oli kielletty lailla 1866 ja myös myyntiä ja anniskelua säädeltiin. Apo 2001, 207.
- 58 Hatanpään kartanon vuokrakirjoja. G:1. Hatanpään hoitokunta. TKA; Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1907–1910. Cb1:17–Cb1:20. Kangasalan käräjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA; Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913. Cb3:20–Cb3:23. Pirkkalan käräjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA; Borgenström 1903, 174–175; Frykman 1987, 187.

- 59 Markkola 1999, 23, 26, 29.
- 60 Hyhkyn vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913. Cb3:20–Cb3:23. Pirkkalan kärjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA.
- 61 Hatanpään kartanon vuokrakirjoja. G:1. Hatanpään hoitokunta. TKA; Vuohensillan vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1907–1910. Cb1:17–Cb1:20. Kangasalan kärjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA; Kaarilan esikaupunkitonttien ja Hyhkyn vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913. Cb3:20–Cb3:23. Pirkkalan kärjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA.
- 62 Hatanpään kartanon vuokrakirjoja. G:1. Hatanpään hoitokunta. TKA; Vuohensillan vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1907–1910. Cb1:17–Cb1:20. Kangasalan kärjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA; Kaarilan esikaupunkitonttien ja Hyhkyn vuokrakirjoja. Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913. Cb3:20–Cb3:23. Pirkkalan kärjäkunta. Pirkkalan tuomiokunta. HMA.
- 63 Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus. Tampereen Naisyhdistyksen arkisto; Smith 1981, 138; Ramsay 1993, 12; Mäntylä 2018, 305.
- 64 Markkola 1994, 177.
- 65 Bauman 1996, 96–97, 145.
- 66 Kertomus hallituksen Naisyhdistykselle antamien varojen käytöstä 1911–1912, Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus. Tampereen Naisyhdistyksen arkisto; Tampereen Naisyhdistyksen vuosikertomus 1905, *Aamulehti* 21.2.1906, 3; Meller 2004, 243–245; Garside 2004, 265; Mäntylä 2018, 301–302.
- 67 Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus. Tampereen Naisyhdistyksen arkisto; Kodinhoitokilpailu, *Aamulehti* 16.11.1913, 5; Naisyhdistyksen toiminta esikaupungeissa, *Aamulehti* 22.10.1914, 3.
- 68 Federley 1899, 60; Löfgren 1987, 121, 133–135.
- 69 Saarikangas 1998a, 214–217; Saarikangas 2002, 122 (lainaus tästä). Myös Jauho & Lehtonen 1998.
- 70 Coloradon komeimmat lapset, *Kyläkirjaston Kuvalehti* 1.6.1913, 147–151.
- 71 Löfgren 1987, 144–146; Markkola 1994, 148–149.
- 72 Ilahduttavia naisten puuhia Tampereen esikaupungeissa, *Suomen Nainen* 21/1913, 252–253; Yrjö-Koskinen 1913, 6.
- 73 Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus, Kertomus hallituksen Naisyhdistykselle antamien varojen käytöstä 1911–1912. Tampereen Naisyhdistyksen arkisto; Nimimerkki Kulkija, Lapsikilpailut. *Tampereen Sanomat* 25.9.1913, 3; Ilahduttavia naisten puuhia Tampereen esikaupungeissa, *Suomen Nainen* 21/1913, 252.
- 74 Frykman 1987, 220.

- 75 Huotari 1914, 1–3.
- 76 Markkola 1994, 185.
- 77 Huotari 1914, 1–3.
- 78 Nimimerkki Hakoniska [Anton Huotari], Työläisten lapset ”eläinnäytteenä”, *Kansan Lehti* 19.11.1913, 3.
- 79 Foucault 2014, 289–290.
- 80 Bauman 1996, 80.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA), Hämeenlinna

Pirkkalan tuomiokunnan arkisto

Pirkkalan kärjäkunta

Cb3:20–Cb3:23 Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1910–1913

Kangasalan kärjäkunta

Cb1:17–Cb1:20 Lainhuudatus- ja kiinnitysasiain pöytäkirjat 1907–1910

Kansanperinteen arkisto, Tampereen yliopisto

Äänitteet

Kper AK/1029. Frans Vernerin Rajala. 1965. Haastattelija: AK.

Nokian kaupunginarkisto, Nokia

Pirkkalan ja Pohjois-Pirkkalan arkisto

Cba:1 Kunnallislautakunnan pöytäkirjat 1896–1903

Tampereen kaupunginarkisto (TKA), Tampere

Hatanpään hoitokunta

G:1 Hatanpään kartanon vuokratirjoja

Tampereen Naisyhdistyksen arkisto, Tampere

Kertomus hallituksen Naisyhdistykselle antamien varojen käytöstä 1911–1912 Tampereen Naisyhdistyksen 25-vuotiskertomus

Painetut lähteet ja aikalaiskirjallisuus

Borgenström, Toivo [T. B:m] (1903): Eräs tonttijako Pirkkalassa v. 1900. *Suomen maamittari-yhdistyksen aikakauskirja* 6/1903, 172–177.

Federley, Birger (1899): Om arbetarebostäder. Tekniska föreningen i Finland förhandlingar 2–4/1899, 52–62.

Hiissa, Kalle (1963): *Satakunnan Maanviljelijäin Klubi 1900–1960*. Tampere.

Huotari, Anni [–ni –ri] (1914): Lapsi- ja kotikilpailuista. *Työläisnainen* 1/1914, 1–3.

Huotari, Anton [Hakoniska] (1913): Työläisten lapset ”elännäyttelyyn”. *Kansan Lehti* 19.11.1913, 3.

Kjälldström, Johannes (1922): Työteho ja sen kohottaminen. *Suomen maatalous I*, 311–326.

Laki maanvuokrasta maalla, N:o 19, 1902. *Suomen Suuriruhtinaanmaan asetuskokoelma*.

Meurman, Otto-Iivari (1917): *Första allmänna finska bostadskongressen utställning vägledare*. Helsingfors.

Paatela, Jussi (1922): Rakennusjärjestely. *Suomen maatalous I*, 349–367.

Retkeilyt Tampereen ympäristön keskikokoisille maataloille XII Yleisen Maatalousnäyttelyn aikana 21–30 p. kesäkuuta 1922. Tampere 1922.

Sillanpää, Miina [Miina S.] (1908): Muonamiehen vaimo. *Työläisnainen: Sosiaalidemokraattisen naisliiton äänenkannattaja* 3/1908, 18–19.

Yrjö-Koskinen, Ida [I. Y.-K.] (1913): Lapsikilpailu Pispalan V. P. K:n talolla 16 p. Syyskuuta 1913. *Aamulehti* 5.10.1913.

Lehdet

Aamulehti

Kansan Lehti

Tampereen Sanomat

Tampereen Uutiset

Kirjallisuus

- Apo, Satu (2001): *Viinan voima. Näkökulmia suomalaiseen kansanomaiseen alkoholiajatteluun ja -kulttuuriin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Bauman, Zygmunt (1996): *Postmodernin lumo*. Vastapaino, Tampere.
- Edling, Nils (1996): *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik. småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.
- Ericsson, Christer (1997): ”Vi är alla delar av samma familj”. *Patron, makten och folket vid Nyby bruk 1880–1940*. Carlssons, Stockholm.
- Foucault, Michel (1998): *Seksuaalisuuden historia*. Gaudeamus, Tampere.
- Foucault, Michel (2014): *Tarkkailla ja rangaista*. Otava, Helsinki.
- Frykman, Jonas (1987): Clean and Proper. Body and Soul through Peasant and Bourgeois Eyes. Teoksessa *Jonas Frykman & Orvar Löfgren, Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. Rutgers University Press, New Brunswick, 157–263.
- Gadd, Carl-Johan (2000): *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia*. Natur och Kultur/LTs förlag, Stockholm.
- Garside, Patricia L. (2004): Citizenship, civil society and quality of life: Sutton Model Dwellings Estates 1919–39. Teoksessa Robert Colls & Richard Rodger (toim.), *Cities of Ideas. Civil Society and Urban Governance in Britain, 1800–2000*. Ashgate, Aldershot, 258–282.
- Hellspång, Mats (1997): Byar och herrgårdar. Teoksessa *Mats Hellspång & Orvar Löfgren, Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Gleerups, Malmö, 54–101.
- Hellspång, Mats (2004): Statareländet. Ivar Lo-Johansson och bilden av starna. Teoksessa Mats Hellspång, Karin Lindvall, Nicole Pergament & Angela Rundqvist, *Herrgårdssromantik och statarelände*. Carlssons, Stockholm, 267–316.
- Jauho, Mikko & Lehtonen, Turo-Kimmo (1998): Paha bakteeri, hyvä äiti ja normaaliperhe vuosisadan vaihteen suomalaisessa terveystilastuksessa. *Tiede & Edistys* 1/1998, 11–25.
- Jokinen, Helvi (1952): Von Nottbeckin veljessarjan vaiheita. *Tammerkoski* 9–10/1952, 286–289.
- Jokinen, Helvi (1953): Nottbeckien elämää Lielahdessa. *Tammerkoski* 2/1953, 40–44.
- Jutikkala, Eino & Nikander, Gabriel (1945): *Suomen kartanot ja suurtilat III*. Kustannusosakeyhtiö Kivi, Helsinki.
- Kaihovirta, Matias (2015): *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*. Työväen historian ja pinteen tutkimuksen seura, Tampere.

- Karonen, Petri (2002): Johdanto. Moninainen patriarkaalisuus – normien ja käytäntöjen solmukohdat. Teoksessa Piia Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 10–23.
- Karonen, Petri (2004): *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kekkonen, Sanna (2002): Isällistä oikeutta. Sysmän Hovilan kartanon patriarkaalinen järjestys 1800-luvun alkupuoliskolla. Teoksessa Piia Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 178–202.
- Kivinen, Paula (1982): *Tampereen jugend. Arkkitehtuuri – taideteollisuus*. Otava, Helsinki.
- Koivuniemi, Jussi (1994): Kunnallishallinnon uudistuksesta kunnan jakoon 1865–1921. Teoksessa Jussi Koivuniemi, Mervi Kaarninen & Pekka Kaarninen, *Nokian ja Pirkkalan historia. Yhteinen Pirkkalan pitäjä 1865–1921 ja kuntien erilliset vaiheet 1990-luvulle*. Nokian kaupunki ja Pirkkalan kunta, 17–215.
- Koivuniemi, Jussi (2000): *Tehtaan pillin tahdissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kolbe, Laura (1988): *Kulosaari. Unelma paremmasta tulevaisuudesta*. Kulosaaren kotiseuturahaston säätiö, Helsinki.
- Kuusanmäki, Lauri (1954): Miten Hatanpään kartanoa asuttiin vuosisadan vaihteessa. Teoksessa Lauri Kuusanmäki, *Elämänmenoa entisaikaan*. WSOY, Helsinki, 242–253.
- Lindfors, Gustav V. (1938): *Finlayson-fabrikerna i Tammerfors I 1820–1907*. Helsingfors.
- Löfgren, Orvar (1987): Rational and Sensitive. Changing Attitudes to Time, Nature, and the Home. Teoksessa Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. Rutgers University Press, New Brunswick, 11–153.
- Lönnqvist, Bo (toim.) (1978): *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Mandler, Peter (1997): *The Fall and Rise of the Stately Home*. Yale University Press, London.
- Markkola, Pirjo (1994): *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

- Markkola, Pirjo (1999): Koti, asunto, kortteeri. Näkökulmia suomalaisten työläiskotien historiaan. Teoksessa Elina Katainen, Anu Suoranta, Kari Teräs & Johanna Valenius (toim.), *Koti kaupungin laidalla. Työväestön asumisen pitkä linja*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 8–34.
- Meller, Helen (2004): Women and Citizenship. Gender and the Built Environment in British Cities 1870–1939. Teoksessa Robert Colls & Richard Rodger (toim.), *Cities of Ideas. Civil Society and Urban Governance in Britain, 1800–2000*. Ashgate, Aldershot, 231–257.
- Meurman, Otto-Iivari (1985): *Viipurin pitäjän historia III. Kartanot*. Viipurin maalaiskunnan pitäjäseura.
- Morell, Mats (2001): *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945. Det svenska jordbrukets historia*. Natur och Kultur, Borås.
- Mäntylä, Mirja (2018): *Kartanot ja kaupunki. Lähiympäristön suurtilojen suhde Tampereen kaupunkiin*. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Nikula, Riitta (1981): *Yhtenäinen kaupunkikuva 1900–1930. Suomalaisen kaupunkirakentamisen ihanteista ja päämääristä, esimerkkeinä Helsingin Etu-Töölö ja Uusi Vallila*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Utgivna av finska vetenskaps-societeten H. 127, Helsinki.
- Nikula, Riitta (2014): *Suomalainen rivitalo. Työväenasunnosta keskiluokan unelmaksi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Piilonen, Juhani (1996): ”Vantaan puistokaupunki”. Ulkomaiset esikuvat ja niiden sovellutus. *Helsingin pitäjän – Helsingin 1996*. Helsingin pitäjän kotiseutuyhdistys – Helsingin hembygdsförening, Vantaa, 6–51.
- Rabinow, Paul (1989): Kaupunkitilan säätely. Teoksessa Michel Foucault & Paul Rabinow, *Kaupunki, tila, valta*. Tampereen teknillinen korkeakoulu, Tampere, 7–27.
- Rahikainen, Marjatta (1986): *N. R. af Ursin. Aatelismies Suomen työväenliikkeessä*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Raiskio, Kaj (2012): *Henkilöstön johtaminen Valkeakosken tehdasyhteisössä Rudolf ja Juuso Waldenin aikakaudella 1924–1969*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Ramsay, Alexandra (1993): *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors. Två fruntimmersföreningar 1848–1865*. Helsingfors universitet, Helsingfors.
- Rasila, Viljo (1984): *Tampereen historia II. 1840-luvulta vuoteen 1905*. Tampereen kaupunki, Tampere.
- Rosenberg, Antti (1998): *Suur-Tuusulan historia: Tuusula – Kerava – Järvenpää IV. 1920-luvun alusta 1980-luvulle. 1. osa, Tuusulan historia*.
- Saarikangas, Kirsi (1998a): Suomalaisen kodin likaiset paikat. Hygieniä ja modernin asunnon muotoutuminen. *Tiede & Edistys* 3/1998, 198–220.

- Saarikangas, Kirsi (1998b): Tilan tekijät. Teoksessa Arja Elovirta & Ville Lukkarinen (toim.), *Katseen rajat. Taidehistorian metodologiaa*. Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus, 183–204.
- Saarikangas, Kirsi (2002): *Asunnon muodonmuutoksia. Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Salmela, Ulla (2004): *Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a planner of Finnish towns 1914–1937*. Taidehistorian Seura, Helsinki.
- Sirén, Olle (1985): *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Smith, Bonnie G. (1981): *Ladies of the Leisure Class. The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton.
- Sumner, Anne (2004): *Borgerliga ambitioner och adliga ideal. Slott och byggherrar i Sverige kring sekelskiftet 1900*. Carlssons, Stockholm.
- Thompson, E. P. (1991): *Customs in Common*. Merlin Press.
- Thompson, E. P. (1996): *Herrojen valta ja rahvaan kulttuuri. Valta, kulttuuri ja perinnäistavat 1700–1800-luvun Englannissa*. Gaudeamus, Helsinki.
- Wilmi, Jorma (2018): Maaseudun palkolliset ja heidän mahdollisuutensa sosiaalisen aseman nousuun 1700-luvun jälkipuoliskolla. Teoksessa Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 51–97.
- Åström, Anna-Maria (1993): ”Sockenboarne”. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.